

შალვა გაბესკირია

თბილისის თავისუფალი უნივერსიტეტი

s.gabeskiria@freeuni.edu.ge

ტოპონიმ თბილისის წარმომავლობისათვის

რეზიუმე

სამეცნიერო ლიტერატურაში თბილისის სახელდების ეტიმოლოგიის შესახებ გამოთქმულ ორ თვალსაზრისს შორის უპირატესობა ენიჭება ვერსიას, რომლის თანახმად საქართველოს დედაქალაქის სახელი მიღებულია ზედსართავ სახელ თბილ-//ტფილისგან -ის სუფიქსის დართვით.

სტატიის ავტორს ეს თვალსაზრისი გაუმართლებლად მიაჩნია პირველ რიგში იმის გამო, რომ ფორმანტი -ის ზედსართავი სახელებისაგან ტოპონიმებს არ აწარმოებს.

თბილისის „თბილთან“ კავშირის თვალსაზრისს არც უცხოენოვან წყაროებში (ბერძნული, სომხური) ვხვდებით. იოსებ ფლავიუსის (ა.წ. I ს.) მიერ გამოთქმული მოსაზრება იბერების ბიბლიური თობალისგან მომდინარეობის შესახებ ასევე არა ერთმა მეცნიერმა გაიზიარა.

წინამდებარე სტატიაში ენათმეცნიერული და ისტორიული მონაცემების საფუძველზე არის მცდელობა იმის ჩვენებისა, რომ საქართველოს სამეფო ქალაქის სახელდება ეთნონიმ თუბალთან კავშირის გამო მოხდა. მჭედლობის მფარველი ღვთაება თობელის სახით ცნობილია ქიზიყსა და მესხეთში.

რამდენიმე მეცნიერის აზრით, ძველი ქართლის ქალაქის უფლისციხის სახელწოდებაშიც თავკიდურ პოზიციაში თანხმოვანდაკარგული ბიბლიური ეთნონიმი თუბალია.

სომხურ ენაში ქართულიდან ადაპტირებულ თბილისის ქართულ სახელწოდებებთან ერთად ტფხქ ფორმაც გვხვდება, რაც სავარაუდოდ *ტფლქ > *ტფლქ > თფხქ ფონეტიკური ცვლილებების შედეგად არის მიღებული. საგულისხმოა, რომ ქართველური კრებითობის აღმნიშვნელი -ხ სუფიქსის ტოლფარდი სომხური -ქ-ც არსებით სახელებს, უმეტესწილად ეთნონიმებს ერთვის.

ბიბლიურ თობალ//თუბალზე მეტად თბილისის სახელდებაში უფრო ბაბილონური ეთნონიმის და მჭედლობის მფარველი ღვთაების თაბალის მონაწილეობაა სავარაუდო. თაბალი ისტორიული სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს სპერის პროვინციის სახელის ძველ სემიტურ გადმოცემას უნდა წარმოადგენდეს. ქართველურ ენებში ცნობილი ს > ჰ ფონეტიკური ცვლილების გათვალისწინებით ვფიქრობთ, სპერი ჰავილა ფორმით არის გადმოცემული ძველ აღთქმაში, რომელშიც მოხსენიებულია ჰავილას ქვეყანა (დაბადება 2: 12).

თაბალიდან მიღებული სავარაუდოდ *თაბლისი//*თაფლისი იქნებოდა.

სტატიის ავტორის აზრით, თბილისის ძველი სახელწოდება ტფილისი თაბალისა და ზედსართავ ტფილის კონტამინაციის შედეგად არის მიღებული.

საკვანძო სიტყვები: თბილისი, ტფილი, თაბალი, თუბალი, კონტამინაცია.

თბილისი ერთ-ერთი უძველესი ქალაქია მსოფლიოში. ისტორიკოსთა აზრით, მის ადგილას ჯერ კიდევ ძვ.წ II არსებობდა ქალაქური ტიპის დასახლება.

იბერიის ანუ ქართლის დედაქალაქის სახელის წარმოშობის შესახებ სამეცნიერო ლიტერატურაში ორი თვალსაზრისი არსებობს. გამოთქმულ ვარაუდებს შორის ამჟამად საყოველთაოდ გაზიარებულია ვერსია, რომლის მიხედვით ჩვენი ქვეყნის უძველეს სატახტო ქალაქს ეს სახელი გოგირდიანი თბილი წყლების გამო დაერქვა. ძველ ქართულ ენაში თბილი **ტფილი** ფორმით არის ცნობილი; შესაბამისად ქალაქიც თბილისად იწოდებოდა.

თბილისის სახელის შესახებ უფრო ადრე გამოთქმული სხვა შეხედულების მიხედვით განსახილველი ოიკონიმი ძველი აღთქმის ნოეს უმცროსი ვაჟის იაფეთის შვილის სახელს თუბალს უკავშირდება: იაფეთის ძენი: გომერი, მაგოგი, მადაი, იავანი, **თუბალი**, მეშექი და თირასი (დაბადება 10: 2).

გაზიარებულ ზემოხსენებულ თვალსაზრისს, რომელიც პირველად 1823 წელს გამოთქვა ჟ. კლაპროთმა, დაეთანხმა ბევრი ქართველი თუ უცხოელი მეცნიერი (პლ. იოსელიანი, დ. ბაქრაძე და ნ. ბერძნიშვილი, ნ. გორიაევი, მ. ჯანაშვილი, კ. ჰანი, ს. კაკაბაძე, ა. შანიძე, გ. ბედოშვილი, თ. ბერიძე, ასევე სხვადასხვა ქართულ ენციკლოპედიებში თბილისზე დაწერილ ნაშრომთა ავტორები).

ა. ჭკადუას აზრით, ტოპონიმი ტფილისი ამგვარად არის მიღებული (< *ტფილისი *ტეფილისი) (ჭკადუა 1987, 183).

თბილისის სახელწოდების პოპულარული ვერსიის მიმართ წარმოდგენილ სტატიაში გამოთქმულია ჩვენი ეჭვი შემდეგ გარემოებათა გამო:

სუფიქსი -ის, რომელიც ნათესაობითი ბრუნვის ნიშანს წარმოადგენს, ზედსართავ სახელებისაგან ტოპონიმებს არ აწარმოებს. ასე მაგალითად, წყალთან დაკავშირებით არ შეიძლება ყოფილიყო გეოგრაფიული სახელები: ცხელისი, ცივისი, გრილისი თუ სხვა.

ტოპოფორმანტი ის-ი, როგორც წესი, არსებით სახელებს ერთვის: რუ - რუისი, ძვ. ქართ. მანგალი - მანგლისი, ნიჩაზი - ნიჩბისი და სხვა.

ქართლის სამეფო ქალაქის სახელი რომ თბილს უკავშირდება, არ არის ასახული არც მეგრულში, სადაც ეს ზედსართავი გამოიყოფა ქართულ-ზანურ ტოპონიმ წყალტუბოში, შესაძლოა გვიშტიბშიც. მეგრულში ჯერ არმაზ-ციხეს, შემდეგ საქართველოს ერთ-ერთ ძველ დედაქალაქს მცხეთას, სამეფო ქალაქის თბილისში გადასვლის შემდეგ კი მასაც **ქართი** ეწოდებოდა.

როგორც ცნობილია, ძველი ბერძენი მოგზაურები ზოგიერთ ქართულ გეოგრაფიულ სახელს თარგმნიდნენ კიდევაც ბერძნულ ენაზე. ამის შესახებ ს. ყაუხჩიშვილი შემდეგს წერდა: „პეტრა ბათომის მახლობლად არის საძებნი და რომელიც ადგილობრივი სახელის თარგმანს უნდა წარმოადგენდეს, ჰიპპოს - ცხენისწყალი, არქეოპოლისი - ნოქალაქევი, როდოპოლისი - ვარდციხე“ (გეორგიკა II, 1965, 105). შევნიშნავთ, რომ პეტრა ქართული პიტალოს ზანურ შესატყვისს ეფუძნება (შდრ. ლაზეთში მიკროპოტამონიმი პეტროლალი - კლდის ღელე).

სომხურ ენაში თბილისს **ფაიტაკარანი** ერქვა, რომელიც ხით ნაშენ ქალაქს ნიშნავს. ეს სახელი მას დაერქვა ამ ქალაქში დიდი რაოდენობა ხის ნაგებობათა ან მეორე თვალსაზრისით, იქ არსებული ხე-ტყის საწყობის გამო. სომხურ ტექსტებში არის ტიფლის და მოგვიანებით ტიფლის ფორმაც. სომხურ ენაში თბილისის აღმნიშვნელ კიდევ ერთ სახელთან დაკავშირებით ქვემოთ გვექნება საუბარი.

ჩვენი ქვეყნის სატახტო ქალაქის სახელწოდების შესახებ არსებულ მეორე მოსაზრებას დიდი ხნის ისტორია აქვს. ჯერ კიდევ ახ.წ. I ს. იოსებ ფლავიოსმა გამოთქვა თვალსაზრისი, რომლის მიხედვითაც ჩვენი სამეფო ქალაქის სახელი ბიბლიაში წარმოდგენილი გენეალოგიის მიხედვით ნოეს უმცროსი ვაჟის იაფეთის შვილად მიჩნეულ თობელისგან მომდინარეობს: „...თობელმა დააფუძნა თობელები, რომლებსაც ახლა იბერები ეწოდებათ“ (გეორგიკა I, 1961, 271).

ებრაელი ისტორიკოსის ხსენებულ ვერსიას საუკუნეების განმავლობაში სხვადასხვა ქვეყნის მრავალი მეცნიერი იზიარებდა. დავასახელებთ ზოგიერთ მათგანს. მე-18 საუკუნის მიწურულს ცნობილმა ფრანგმა აღმოსავლეთმცოდნემ, მოგზაურმა, პოლიტიკოსმა კონსტან-

ტინე ფრანსუა ვოლნიემ (გრაფი ბუაჟირე) ძველი აღთქმისეული თოხელი თბილისად მიიჩნია. ეს შეხედულება საფრანგეთის ქალაქ მონთებანში ქართველი კათოლიკეების მიერ გამოცემულ ნაშრომშიც აისახა (შანიძე 1958, 20).

გასულ საუკუნეში ამ თვალსაზრისის დასაბუთებას დიდი ხნის განმავლობაში ცდილობდა ლ. მელიქსეთ-ბეგი. 1966 წელს თბილისის დაარსებიდან 1500 წლისთავისადმი მიძღვნილ სტატიათა კრებულში ცნობილი არმენისტიც დაეთანხმა ჩვენი ქვეყნის დედაქალაქის სახელდებას თბილი წყლების აბანოების გამო, თუმცა იგი არც ბიბლიურ საკუთარ სახელთან სავარაუდო კავშირს გამორიცხავდა (მელიქსეთ-ბეგი 1958, 32).

თბილისის სახელის ზედსართავ თბილიდან წარმოშობის ვერსიის დამკვიდრებაში განსაკუთრებული როლი ითამაშა დიდი ქართველი მეცნიერის ა. შანიძის თვალსაზრისმა, რომელიც ხსენებულ საიუბილეო კრებულში ამის შესახებ წერდა: „ნამდვილად ტფილისის სახელწოდება იმ თბილი წყაროებისაგან არის, რომლებიც ბლომად მოიპოვება ქალაქში...“ (შანიძე 1958, 20).

როგორც ამ ჩამონათვალიდანაც ჩანს, საკითხი საბოლოოდ გადაწყვეტილად ვერ ჩაითვლება.

ვიდრე ჩვენი თვალსაზრისის გადმოცემას შევუდგებოდეთ, მოკლედ იმ მიზეზთა შესახებ, რის გამოც მეფე ვახტანგ გორგასალმა სატახტო ქალაქის მცხეთიდან თბილისში გადატანა განიზრახა.

წმიდა მეფის ვახტანგ I-ის გეგმა შორსმიმავალ პოლიტიკურ და ეკონომიკურ მიზნებს ისახავდა, რომელთა შორის ერთ-ერთი მთავარი იბერიის (ქართლის) დამპყრობელთა ბატონობისგან გათავისუფლება იყო. თბილისში იჯდა სპარსელთა პიტიახში, რომელიც მცხეთაში ირანის ვასალ საქართველოს ადმინისტრაციას ადევნებდა თვალყურს. კუხეთისა და ჰერეთის შემოერთების შემდეგ თბილისი, რომელზეც ქართლის ირანთან დამაკავშირებელი გზა გადიოდა, რამდენიმე გეოგრაფიულ-ისტორიული მხარის შუაგულში მდებარეობდა. და ამავე დროს მაღლობზე მდებარე ქალაქი უფრო დაცული იქნებოდა. მეტეხთან არსებული მტკვრის ვიწრო კალაპოტი ხიდის მშენებლობისთვის კარგ პირობას ქმნიდა.

მცხეთასთან შედარებით თბილისს მდიდარი სავარგულებიც ეკვროდა. ამ ქალაქზე გადიოდა „ცხვრის გზები“, ერთი მხრივ ჩრდილოეთ კავკასიაში ყიზლარისკენ მიმავალი, ხოლო მეორე მხრივ ყარსის მიმართულებით.

ჩვენი აზრით, ისევე, როგორც, მცხეთა, რომელიც ეთნონიმ მესხთან არის ზოგი ენათმეცნიერის მიერ დაკავშირებული (ვ. თოფურია), თბილისის სახელწოდების ეტიმოლოგიასაც ბიბლიურ საკუთარ სახელამდე მივყავართ. ძველი აღთქმის წიგნებში **თუბალი**, რომელიც ზოგიერთ მაგალითში **მეშხთან** (**მესხის** ძველი ებრაული გადმოცემა) ერთად იხმარება, საქართველოში ჩაწერილია, როგორც პირის სახელები **თუბალი** და **თუბალაური** (ლეონიძე 1961, 2).

უფრო მნიშვნელოვანია ის გარემოება, რომ ეს საკუთარი სახელი ჩვენს ქვეყანაში ქიზიყსა და მესხეთში **თოხელის** სახით და მჭედლობის მფარველი ღვთაების მნიშვნელობით არის ჩაწერილი (რეხვიაშვილი 1964, 251).

რამდენიმე მეცნიერის (ვ. სენ-მარტინი, ა. ხახანაშვილი, არჩ. ბარამიძე, გ. ქავთარაძე) აზრით, ძველი ქართლის ქალაქის უფლისციხის სახელწოდებაშიც თავკიდურ პოზიციაში თანხმოდანდაკარგული ბიბლიური ეთნონიმი თუფალია.

ბიბლიაში თუბალი ასევე გვხვდება კომპოზიტ თუბალ-კაინში. თუბალთან კავშირში ასევე რიგ ქართველ მეცნიერთან, მათ შორის, ივ. ჯავახიშვილთან, არის დასახელებული ბაბილონური თაბალიც. მ. ჯანაშვილის და ს. ჯანაშიას თვალსაზრისები იმის შესახებ, რომ თაბალში გამოიყოფა ქართული სიტყვის **ტბის** არქაული ფორმა **ტაბა** (ჯანაშია 1952, 8) გაუმართლებელი გვგონია. ამ ასპექტით გასათვალისწინებელია ის ფაქტიც, რომ მდინარე ღალისის (შდრ. ზანური ღალი „ღელე“) შუა წელთან არის ცნობილი ტბის სახელწოდება **ტოპადა**, რომელშიც ტბის აღმნიშვნელი ზანური **ტობა** გამოიყოფა.

თაბალის, თუბალისა და თობელის ქართველურ ენათა მონაცემების მიხედვით იდენტიფიცირება არასწორია. იმის გათვალისწინებითაც, რომ ებრაულ სამყაროზე შუამდინარული ცივილიზაციის გავლენა დიდია, ბიბლიური თუბალი აქადურ თაბალთან შედარებით მეორეული ფორმაა, რომელშიც პირველი ხმოვანი **ო** ან **უ** მომდევნო ბაგისმიერი თანხმოვნის **ბ**-ს გავლენით არის მიღებული.

რა არის შესაცნობი ბიბლიურ თუბალში, რომელიც როგორც ზემოაღნიშნულ მაგალითებიდან ჩანს, იხმარება ანთროპონიმის და ეთნოტოპონიმის მნიშვნელობით?

ქართულ მეცნიერებაში გავრცელებულია მოსაზრება თუბალის ეთნონიმ იბერთან კავშირის შესახებ. მ. ჩუხუას აზრით, რომელიც „სომხური ისტორიის მამის“ მოვსეს ხორენაცის გამონათქვამს ითვალისწინებს, **ბრინჯაოს** სახელწოდება **სპერ** ტოპონიმთან არის დაკავშირებული, თაბალი ისტორიული სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს პროვინციის (**სტრაბონის მიხედვით ანტიკურ ხანაში ეს მხარე სომხეთში შედიოდა**) სახელის ძველ სემიტურ გადმოცემას წარმოადგენს. **მ. ჩუხუა ფიქრობს, რომ ამ ლითონის აღმნიშვნელი სიტყვა *zabar* და *sipar* შუმერულში, ხოლო *sipparum* ფორმით აქადურში არის ცნობილი** (ჩუხუა 2019, 36).

ქართულ მეცნიერებაში არსებობს მოსაზრება, რომ სპერი გაცილებით დიდ ტერიტორიას გულისხმობდა, ვიდრე ეს საისტორიო წყაროებში არის მოცემული (დ. მუსხელიშვილი). საკმარისია აღინიშნოს თუნდაც ის ფაქტი, რომ შავ ზღვას ქართველთა ზღვასთან ერთად სპერის ზღვაც ეწოდებოდა. სპერი ძველ ჩრდილოშუამდინარულ ეთნონიმ სუბარშიც (ხურიტი) შეიცნობა. სიბილანტის დენტალში გადასვლის მაგალითი არის ეთნონიმ ასურის ათურის სახით წარმოდგენა. როგორც ცნობილია, სხვადასხვა ოჯახის ენებში, მათ შორის ქართველურ ენებში, ცნობილია ფონეტიკური გადასვლა **ს > ჰ > ი**.

ამ ფონეტიკური თავისებურების გათვალისწინებით ვფიქრობთ, **სპერი ჰავილა** ფორმით არის გადმოცემული ბიბლიაში (ქართულ თარგმანში **ხავილა**): (დაბადება 2: 10) „მდინარე მოედინება ედემის ბაღის მოსარწყავად, მერე იტოტება და იქმნება ოთხი ნაკადი. (დაბადება 2: 11) ერთის სახელია ფიზონი, იგი გარს უვლის **ხავილას ქვეყანას**, სადაც **ოქროა**. (დაბადება 2: 12) კარგია ამ ქვეყნის ოქრო. აქ არის ანთრაქიტ და ზურმუხტის ქვაც“.

რაც შეეხება **კაინს**, ჩვენი აზრით, იგი ქართული ეთნონიმის **წენის** ებრაულ გადმოცემას უნდა წარმოადგენდეს. ძველ ებრაულში კაინმა **მჭედლის** მნიშვნელობა მიიღო, რაც ამ ეთნონიმის მელითონეობის დარგში მოწინავეობას მეტყველებს. ვფიქრობთ, წენის შემდგომი ცვლილებით არის წარმოქმნილი **ჭენი** და **ჭანი**. ამდენად თუბალ-კაინი, რომლებიც ძველი აღთქმის თანახმად ტვიროსთან ვაჭრობდნენ მონებითა და სპილენძით და რკინით, ჩვენი ქვეყნის ისტორიულ სამხრეთ-დასავლეთ მხარეებს გულისხმობს. **თუბალი - სპერი**, ხოლო **კაინი - ჭანეთი**, რომელთა მეტალურგიის დარგში დაწინაურებას ადასტურებს ლითონის აღმნიშვნელი ქართული ტერმინები სემიტურ ენებში და რომელთა მელითონეობაზე მოგვითხრობენ ძველი ბერძენი ავტორები.

წინამდებარე სტატიის მთავარ თემას - **თბილისის** სახელის წარმოშობას რომ დავუბრუნდეთ, გასათვალისწინებელია საქართველოს ისტორიიდან ცნობილი გარემოება, რომ ჩვენი ქვეყნის ქალაქები წარმოიშვნენ ციხე-სიმაგრეებიდან, რომლებიც ამავდროულად დიდებულთა საცხოვრებლებსაც წარმოადგენდნენ. აქედან გამომდინარე, შეიძლება ვივარაუდოთ თბილისის წინასახე, როგორც ციხე-ქალაქი ***თაბალის**. იმ ფაქტის გათვალისწინებით, რომ ალ-ზე დამთავრებულ ქართულ ფუძეებში ხმოვანი იკუმშება (ნამგალის - ნამგლის, მამალი - მამლის, მძახალი - მძახლის და სხვა), შეიძლება ყოფილიყო ***თაბლისი**. საქართველოს სატახტო ქალაქის სახელი თაბლისის მსგავსია აღმოსავლურ ენებშიც.

ამ საკითხთან დაკავშირებით ყურადღებას იპყრობს ის გარემოება, რომ სომხურში ქართულიდან შესულ ფორმების პარალელურად თბილისის აღსანიშნავად გვხვდება **ტფხქ** ფორმაც, რომელიც ***ტფლქ > ტფლქ** და შემდეგ ასიმილაციითაა მიღებული **ტფხქ**. ამ სახელწოდებაში **ქ** ქართველური კრებითობის აღმნიშვნელი **ხ**-ს (**კოლხი, ტაოხი, ჯავახი**) ტოლფარდია: **ჰაიქ** „სომხეთი“, **ვირქ** „საქართველო“, **აღვანქ** „აღბანეთი“ და სხვა. ეს სუფიქსი სომხურ ენაშიც

ქართულის მსგავსად უმეტეს წილად ეთნონიმებს დაერთვის, იშვიათად საზოგადო სახელებსაც - ვანქ „ტამარი“.

ახლა დგება საკითხი: თუ ასეა, როგორ მივიღეთ ძველი ქართული ფორმა **ტვილისი**, რომელიც 1937 წლამდე იხმარებოდა?

ჩვენი ვარაუდით, მას შემდეგ, რაც იბერიის სატახტო ქალაქის თბილი წყლების სამკურნალო თვისებებმა და აბანოებმა შორს გაითქვეს სახელი, ჩვენთვის საინტერესო თეონიმს, რომელიც მჭედლობის მფარველ ღვთაება **თაბალს** უკავშირდება, დაეფინა ზედსართავი **ტვილი**. როგორც ცნობილია, საქართველოში ისტორიულად არა ერთი მელითონეობის მფარველი ღვთაება არსებობდა - **სოლანი, სოლომი, ამირანი, წმ. გიორგი, თობალი** და სხვა. ენათმეცნიერებაში გაზიარებულია თვალსაზრისი, რომლის მიხედვითაც ხალხურმა ეტიმოლოგიამ არსად ისეთი ფართო გავრცელება არ ჰპოვა, როგორც საკუთარ სახელთა განმარტებაში. ჩვენი აზრით, ხსენებული ორი სიტყვის - საკუთარი სახელისა და ზედსართავის კონტამინაციის შედეგად მივიღეთ ძველი ქართული **ტვილისი**.

უცხო ენებში ჩვენი დედაქალაქის სახელწოდება ეფუძნება ქართულ თბილისს და შესაბამისად, ქართული ფორმის სახელობითი ბრუნვის ნიშანთან ერთად არის დამკვიდრებული არა ერთ ენაში, მათ შორის ინგლისურშიც - **Tbilisi**.

გამოყენებული ლიტერატურა:

ბარამიძე, არჩ. 1979. *ნარკვევები XIX საუკუნის ქართული ისტორიოგრაფიიდან*. თბილისი: „მეცნიერება“.

ბიბლოა. 1989. საქართველოს საპატრიარქო. თბილისი.

გეორგიკა - ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ. 1961. ტომი I, ტექსტები ქართული თარგმანითურთ გამოსცეს და განმარტებები დაურთეს ალ. გამყრელიძემ და სიმონ ყაუხჩიშვილმა. უცხოური წყაროები საქართველოს შესახებ - წიგნი IV. თბილისი: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა.

გეორგიკა - ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ. 1965. ტომი II, ტექსტები ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო სიმონ ყაუხჩიშვილმა. მეორე შევსებული გამოცემა. უცხოური წყაროები საქართველოს შესახებ - წიგნი XVI. თბილისი: „მეცნიერება“.

გოგიტიძე, ს. 2002. *სამხრეთ-დასავლეთი საქართველოს საისტორიო გეოგრაფია (ძვ. წ. XII-IV სს)*. ბათუმი: აჭარის კოოპერაციული ინსტიტუტის გამომცემლობა „მეცნიერება“.

ლეონიძე, გ. 1961. „ქართული სახელები“. *ლიტერატურული გაზეთი*, №12 (1234), 17 მარტი. თბილისი.

მელიქსეთ-ბეგი, ლ. 1958. „ძალისი-თბილისი-ფაიტაკარანი“. *კრ. „თბილისი - 1500“*: 29-38.

რეხვიაშვილი, ნ. 1964. *ქართული ხალხური მეტალოურგია*. თბილისი: „მეცნიერება“.

შანიძე, ა. 1958. „საქართველოს დედაქალაქის სახელწოდებისათვის“. *კრ. „თბილისი - 1500“*: 19-22.

ჩუხუა, მ. 2019. „ქართულ სპერ სიტყვის ეტიმოლოგიისთვის“. *კავკასიოლოგია V საერთაშორისო კონგრესის მასალები*. თბილისი.

ჭკადუა, ა. 1987. „ტოპონიმიკურ შესატყვისობათა ძირითადი პრინციპები (ქართველურ ტოპონიმთა მონაცემების მიხედვით)“. *ონომასტიკა II*: 181-227.

ჯავახიშვილი, ივ. 1960. *ქართველი ერის ისტორია, I*. თბილისი: თსუ გამომცემლობა.

ჯანაშია, ს. 1952. *შრომები II*. თბილისი: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა.